

Terwijl om haar heen de gettomuren oprijzen,
stelt een jonge Poolse weduwe haar leven in de waagschaal
om Joodse families te helpen.

DE APOTHEEK IN HET GETTO

roman

Amanda Barratt

Ter nagedachtenis aan alle mensen die tijdens de Holocaust hebben geleden en zijn gestorven. Opdat hun verhalen nooit worden vergeten.

En voor de apothekers van de Apteka Pod Orłem:
Tadeusz Pankiewicz, Irena Droździkowska,
Helena Krywaniuk en Aurelia Danek-Czortowa.

Soli Deo gloria.

Proloog

Zosia

Krakau, Polen, 1938

De zon scheen op de dag dat ik met Ryszard Lewandowski trouwde. Krakau, de stad met de sprookjesachtige oorsprong, haar kasteel op de Wawel, het middeleeuwse marktplein, haar gotische kerken en slingerende, met kasseien ingelegde straten koesterde een speciale soort schoonheid toen we arm in arm naar buiten liepen door de deuren van de Mariakerk, terwijl diens indrukwekkende torens van rode baksteen richting de volmaakt blauwe lucht wezen.

Mijn hart stroomde bijna over en bonsde van de belofte van onze toekomst toen Ryszard en ik tijdens de festiviteiten na de plechtigheid met elkaar proostten terwijl onze familie en vrienden om ons heen stonden en *Sto Lat* zongen, waarbij ze uit volle borst hun goede wensen voor ons herhaalden: dat we wel ‘honderd jaar, honderd jaar’ zouden mogen leven.

Het was immers 1938. De wereld had nog steeds een gouden tint en oorlog was slechts een gerucht dat in ons achterhoofd aan ons knaagde. Dat Duitsland kortgeleden Oostenrijk had geannexeerd... ja, dat was verontrustend, maar alleen op een afstandelijke manier, een beetje alsof je het in memoriam van een onbekende las. Sinds het begin van de jaren dertig hadden we van grote afstand toegekeken terwijl de man die zulke vurige toespraken hield en een snor had die leek op een inktvlek de macht naar zich toetrok, terwijl hij van alle kanten met ‘*Sieg Heil*’ werd bejubeld.

Maar oorlog? Bij sommigen schoot het weleens door het hoofd, maar wie geloofde nu echt dat het zou gebeuren? Wie kon bevatten dat de oorlog over Europa zou razen en hoe snel ieders leven in een maalstroom zou worden meegesleept?

Ik had recent mijn doctoraal gehaald aan de faculteit Farmacie van de Jagiellonische Universiteit en nu was ik *pani* Zosia Lewandowska, de vrouw van een voorname professor in de rechten. Terwijl Ryszard en ik de trappen naar zijn appartement beklommen, dacht ik alleen maar aan het leven dat we nu samen begonnen en de nacht die voor ons lag, de eerste die we als man en vrouw zouden doorbrengen.

‘Denk je dat iemand het erg vond dat we vroeger bij het feestje zijn weggegaan?’ vroeg ik. Ryszard had zijn vingers door de mijne gevlochten en droeg mijn koffer in zijn andere hand.

‘Ik zag wel dat je vader behoorlijk streng naar me keek toen we vertrokken.’

Ik hoefde niet naar hem te kijken om de flauwe glimlach voor me te zien die nu om zijn mond speelde. Mijn lach klonk. ‘Het is nu *tata* voor jou. Maar wat kun je anders verwachten van een man die zojuist zijn enige kind heeft weggegeven?’

We bereikten het trapportaal van de eerste verdieping. Ryszard zette de koffer neer, legde zijn hand om mijn middel en trok me tegen zich aan. ‘Jij bent altijd helemaal van jezelf geweest.’ In het halfduister keek hij me doordringend aan. ‘Niemand anders dan jij, Zosia Lewandowska, kon jezelf weggeven.’

‘En nu?’ Onze lippen waren nog slechts een ademtucht van elkaar gescheiden.

‘Nu’ – hij stopte een haarlok achter mijn oor, waarna zijn vingers op mijn huid bleven rusten – ‘behoren wij elkaar toe.’ Hij drukte zijn lippen tegen de mijne en mijn armen sloten zich om zijn nek terwijl onze kus zich verdiepte. Hij proefde vaag naar wijn en ik werd overspoeld door emoties door de warmte van zijn mond op de mijne.

We moeten eigenlijk naar boven. Die gedachte had door het lichte gevoel in mijn hoofd moeite om tot me door te dringen.

Plotseling werden we opgeschrikt door een krakend geluid en draaiden we ons langzaam om. De deur links van ons stond op een kier – ik wist zeker dat dat eerder nog niet het geval was geweest – en er stond een meisje in de deuropening, haar blote voeten piepten onder de zoom van haar ochtendjas vandaan.

Haar ogen werden groot en zelfs in het schemerige licht was goed te zien dat er een blos op haar wangen verscheen. Een paar seconden lang staarde ze naar ons en haar blik suggereerde dat ze het liefst in de grond wilde wegzakken.

Mijn wangen begonnen te gloeien en ik wilde dat ik samen met haar kon verdwijnen. Wat had Ryszard en mij bezielde om elkaar zo onbezonnen in het trapportaal van de eerste verdieping te staan zoenen?

‘Goedenavond, Hania.’ Ryszard was de eerste die sprak, terwijl hij met een hand over zijn warrige haar streek.

‘G-goedenavond, *pan* professor.’ Haar stem was nauwelijks luider dan een fluistering. Haar dikke bruine haar hing rond haar schouders en had dezelfde kleur als haar grote ogen.

‘Volgens mij heb je mijn vrouw nog niet ontmoet, toch? Zosia, herinner je je dokter Silberman nog? We kwamen hem vorige week tegen toen we een deel van jouw spullen hierheen brachten.’

‘Ja.’ Ik herinnerde me de stille heer van middelbare leeftijd die had geholpen mijn zware kratten met boeken naar Ryszards appartement te dragen.

‘Dit is zijn oudste dochter, Hania. Hania, dit is mijn vrouw, *magistra* Zosia Lewandowska. We zijn vanmiddag getrouwd.’

Met een glimlach op mijn gezicht stapte ik naar voren, in de hoop dat ik haar ongemakkelijke gevoel wat kon verlichten. ‘Aangenaam kennis met je te maken.’ Ik droeg nog steeds mijn ingetogen bruidsjurk van parelmoerkleurige zijde en ongetwijfeld was mijn lippenstift hopeloos uitgesmeerd en zaten mijn opgestoken krullen nu in de war.

‘Ook aangenaam kennis te maken met u.’ Er verscheen een verlegen glimlach op haar gezicht. Daarna wierp ze een vlugge blik in het appartement achter zich. ‘Ik moet gaan. Het is eigenlijk

niet de bedoeling dat ik nu op ben.' Ze aarzelde. 'Ik wens u allebei veel geluk.' Ze bloosde weer.

We bedankten haar en Ryszard pakte mijn koffer op en nam mijn hand weer in de zijne. Ik kon het niet nalaten te glimlachen naar het meisje dat naar Ryszard en mij had gekeken alsof we filmsterren waren. Alsof we iets betoverends hadden, alleen vanwege het simpele feit dat we een pasgetrouwd stel waren.

Ik kon me op dat moment nog niet voorstellen hoe de komende jaren onze levens aan elkaar zouden naaien, dat de onverbiddelijke heerschappij van de oorlog ons aan elkaar zou verbinden. Op dat moment was ze echter nog maar een verlegen vijftienjarig schoolmeisje dat in het appartement onder het onze woonde, en ik was tweeëntwintig en een tot over haar oren verliefde bruid.

Ryszard en ik bereikten de tweede verdieping en hij draaide de deur naar zijn appartement van het slot. Op het moment dat de deur achter ons dichtging, vielen we in elkaars armen en gingen we zo volledig in elkaar op, dat de rest van de wereld wegviel.

De dag dat ik met Ryszard Lewandowski trouwde, staat in mijn geheugen gegrift als de sepiakleurige foto die voor de kerk van ons is gemaakt en waarop ik glimlachend naar hem opkijk, zijn hand over de mijne, mijn armen vol lelies en anjers. Het begin van een prachtige droom.

Maar wat kunnen dromen snel omslaan in een nachtmerrie.
Zo ongelooflijk snel.

1

Hania

3 maart 1941

De *Krakauer Zeitung* ligt op de tafel, de vette letters van de kop op de voorpagina staren ons van boven de vouw aan. Het is gewoon een krant, gedrukt in zwarte drukletters op vers krantenpapier, de scherpe geur van de inkt hangt nog aan de pagina's. Maar terwijl mijn blik erop blijft rusten, zoals hij daar ligt op het crèmekleurige tafelkleed, nestelt de angst zich als een koude, harde steen in mijn maag. Buiten, aan de andere kant van onze ramen, is de duisternis allang ingetreden en de gezichten van mijn gezinsleden lichten op in de zwakke gloed van het licht boven de tafel.

'Lees het hardop voor, Adam.' Mama zit stijf rechtop aan de andere kant van de eetkamertafel. Naast haar draait mijn zusje Rena het uiteinde van haar vlecht om haar vinger, haar grote ogen op tata gefixeerd. Mijn vijftienjarige broertje Szymon slaat zijn armen over elkaar. Sprieten inktzwart haar hangen voor zijn voorhoofd.

De krant ritselt als tata hem oppakt en openvouwt. "“Verordening. Overwegingen op het gebied van de hygiëne, economie en veiligheid maken het noodzakelijk om de Joodse bevolking van Krakau te huisvesten in een speciaal, afgesloten deel van de stad, de Joodse wijk. Deze woonwijk zal een plaats krijgen in het district Podgórze, aan de overzijde van de Wisła-rivier. Zonder uitzondering is het voor Joden verboden om buiten deze Joodse wijk te wonen. De volgende straten zullen de grenzen vormen van...””

Onder de tafel bal ik mijn handen op mijn schoot tot vuisten.

“Voor alle Joden in de stad Krakau die buiten de grenzen van deze woonwijk wonen, geldt het bevel zich daar uiterlijk 20 maart 1941 te vestigen. De toewijzing van woonruimte zal worden afgehandeld door het huisvestingsbureau van de *Judenrat*. Niet-Joden die in het aangewezen gebied wonen, krijgen het bevel uiterlijk 20 maart 1941 naar het district Kazimierz te verhuizen. De toewijzing van appartementen zal worden afgehandeld door de gemeentelijke huisvestingsdienst. Op het niet naleven van deze verordening staan zware straffen. Was getekend door de gouverneur van het district Krakau, dokter Wächter.” Tata vouwt de krant weer op.

Vanochtend stonden mama en ik voor een reclamezuil en lazen we in stilte de pasgedrukte verordening. Ik heb dus de hele dag de tijd gehad om dit nieuws te verwerken.

Maar nu ik hoor dat het decreet hardop wordt uitgesproken, voelt het alsof ik de woorden voor de eerste keer echt in me opneem. Tata heeft namelijk vele stemmen. Als hij een zenuwachtige patiënt behandelt, is zijn stem kalmerend; wanneer hij Rena en mij plaagt, buldert zijn stem van het lachen; als hij op de sjabbat de kidoesj opzegt, weergalmt die; en als hij in mama's oor fluistert en haar laat glimlachen, klinkt die liefdevol.

Nu klonk zijn stem leeg.

En het is tata's toonloze stem die de woorden en de realiteit ervan in mijn binnenste bezgelt.

‘Nu weten we tenminste waar we naartoe gaan.’ Paarskleurige kringen ontsieren de huid onder mama's ogen. Elke voorbijgaande maand laat een diepere afdruk van vermoeidheid achter op haar gelaat. Haar huid is bleek en staalgrijze strengen haar zijn losgeraakt uit haar knot. ‘De geruchten hebben nu lang genoeg rondgezongen. Podgórze ligt slechts aan de andere kant van de rivier. Het had veel erger kunnen zijn.’

‘Zullen we daar nog wel vrij zijn om te komen en gaan wanneer we willen, of zullen ze ons in dit getto opsluiten als konijnen in een kooi?’ Szymons toon heeft een cynisch randje.

Getto. De steen in mijn maag wordt zwaarder, kouder. Dit is niet de eerste keer dat de Joodse bevolking van Krakau in een aparte wijk bijeen wordt gedreven. Het is alsof we zijn teruggegaan naar de vijftiende eeuw en opnieuw in een isolement worden gedwongen.

De Duitsers hebben al getto's ingericht in Warschau en andere, kleinere steden in het bezette Polen.

Krakau, mijn geboortestad en de hoofdstad van het *Generalgouvernement* – het Poolse grondgebied dat onder Duitse heerschappij valt maar niet is geannexeerd door het *Reich* – is de volgende.

'Ze zullen ons daar vast niet gevangenhouden.' Mama wringt haar ineengeklemden handen in elkaar op het tafelkleed.

'Daar zou ik maar niet zo zeker van zijn.' Szymon veegt zijn haar van zijn voorhoofd. 'De nazi's willen niets liever dan ons allemaal opsluiten. Wie dat niet kan zien, leeft in een waan of is naïef.'

'Spreek niet zo tegen je moeder.'

Ik schrik van de hardheid in tata's toon. Gedurende mijn hele jeugd heeft mijn zachtaardige tata slechts zelden met stemverheffing tot ons gesproken. Als hij zijn kinderen in duidelijke maar rustige bewoording bestrafte, voelden we schaamte omdat we hem kwaad hadden gemaakt en dat was op zo'n moment erger dan de pijn van welke straf dan ook.

'Het spijt me, mama,' zegt Szymon zacht. 'Ik wilde niet neerbuigend doen tegen u.'

'Het is al goed, jongen.' Mama schenkt hem een zwak glimlachje.

'We hebben het geluk dat we *Kennkarten* hebben gekregen,' zegt tata. 'Degenen voor wie dat niet geldt, kunnen door de *razzia's* hun gezicht nauwelijks op straat vertonen. De Duitsers verdrijven alle Joden uit de stad. De rest is gewoon een kwestie van locatie.'

'Frank en zijn meerderen, die nu nog regeren vanuit een stad die bezoodeld wordt door het Joodse uitschot en hun ziekten, zijn het beu om hun verfijnde smaak nog langer door ons te laten

bederven. Ze willen dat hun hoofdstad wordt gezuiverd en deze keer nemen ze geen halve maatregelen.’ De woorden van mijn broertje blijven in de lucht hangen.

Geen van onze ouders betwist ze.

‘Moeten we daar echt naartoe?’ Rena’s stem klinkt zacht en onzeker. Ze is nog maar twaalf. Hoe kan van haar worden verwacht dat ze het opnieuw kan verdragen dat de fundamenten onder ons leven langzaam uiteenvallen?

Hoe kan ook maar iemand van ons dat verdragen?

‘Ik ben er bang voor, Renusia.’ Tata’s woorden klinken vriendelijk, maar onder hun oppervlak is spanning voelbaar. ‘Het is niet voor lang. Misschien tot de oorlog voorbij is.’

‘Waar gaan we dan wonen?’ vraagt Rena, alsof ze zich al heeft neergelegd bij de onvermijdelijkheid van het getto.

De maanden sinds de herfst van 1939 hebben ons geleerd dat aanvaarding de beste manier is om je aan te passen. En hoe eerder je iets aanvaardt, hoe eerder je kunt beginnen met je aan te passen. We hebben al zo veel aanvaard dat onaanvaardbaar zou moeten zijn, we hebben ons al zo vaak aangepast aan iets wat niemand zou moeten doorstaan...

‘Er staat dat de Judenrat de huisvesting zal regelen. Ik weet zeker dat ze wel een appartement voor ons zullen vinden.’ Ik laat mijn stem zelfverzekerd klinken, troostend.

‘We kunnen beter nu gaan dan dat we ervoor kiezen de stad te verlaten en we later alsnog gedwongen worden naar het getto te verhuizen. Op deze manier zullen we tenminste niet tussen allemaal vreemde mensen wonen. En als we eenmaal in het getto zijn, krijgen we vast rust.’ Tata spreekt weer op de toon die hij in zijn spreekkamer gebruikt, de kalme, onbetwistbare logica die de angst van al menig patiënt heeft weggenomen.

Wat hij niet zegt, is dat mensen die als illegale inwoners worden opgepakt omdat ze zich niet als onmisbare werkkrachten hebben gekwalificeerd en geen Kennkarte die hun toestemming geeft in de stad te blijven hebben weten te bemachtigen, niet langer kunnen kiezen waar ze gaan wonen. Zij worden naar het

doorgangskamp aan de Mogilskastraat gestuurd en vandaar worden ze gedeporteerd naar een plek die de Duitsers geschikt voor hen achten, waar die dan ook moge zijn. Tata redeneert dat wij door vrijwillig naar het getto te verhuizen, in elk geval degenen zijn die kiezen wanneer en waar we naartoe gaan. Dat komt net zo dicht bij autonomie als gemalen eikels bij echte koffie, maar wat zijn de reële andere opties?

Mama haalt een keer diep adem. ‘Het zal moeilijk worden, maar daar zijn we nu al aan gewend. En als dit het ergste is wat we moeten doorstaan, zullen we het wel redden.’

Door de onnatuurlijke gelatenheid in mama’s stem word ik overvallen door een plotselinge, onverantwoorde drang om te schreeuwen. Ik bijt op mijn onderlip om mezelf in te houden.

Als dit het ergste is wat we moeten doorstaan...

Zes dagen nadat de radio krakend een aankondiging had laten horen – *Hedenochtend vroeg zijn Duitse troepen zonder een oorlogsverklaring het Poolse grondgebied binnengetrokken* – arriveerden onze bezetters in Krakau, colonnes gehelmde soldaten die met hun laarzen over de keienstraat stampen. In eerste instantie stelden we onszelf gerust door elkaar te vertellen dat het niet lang zou duren. Maar op een bepaald moment – wanneer precies was dit gebeurd? – toen het net van de bezetting zich over Denemarken, Noorwegen, Nederland, Luxemburg, Frankrijk en België had uitgespreid en luidsprekers en kranten de ene Duitse overwinning na de andere verkondigden, waren wij opgehouden in die waan te geloven.

Nu is die veranderd in: als dit het ergste is wat we moeten doorstaan...

Sinds het prille begin van september, toen Hitlers troepen Krakau waren binnengetrokken, heeft de Joodse bevolking van de stad al een groot aantal ‘ergsten’ meegemaakt.

De eerste verordening kwam slechts twee dagen nadat de Duitsers waren gearriveerd: Joodse bedrijven, marktkramen en winkels moesten worden gemarkeerd met een davidster, waardoor ze het doelwit werden van plunderingen. In de maand december sloot

de SS Kazimierz – het centrum van de Joodse gemeenschap in Krakau – af, waarna ze de huizen doorzochten, waardevolle spullen in beslag namen en synagogen plunderden. Ze trokken vrouwen de ringen van de vingers en gooiden kostbare Thorarollen en gebedenboeken op straat en vertraptten die in de modder.

Nooit zal ik de nacht vergeten waarin drie geüniformeerde Duitsers met hun geweerkolf op onze deuren bonstten en vervolgens ons appartement binnenstormden. Ze eisten dat we hun vertelden waar we onze kostbaarheden en ons contant geld hadden verstopt en namen alles mee wat van hun gading was. Het feit dat de plaats onder de vloerplanken waar we mama's diamanten ring en wat er nog over was van ons spaargeld hadden verstopt, niet werd ontdekt, voelde als een hap overwinning in een maaltijd vol vernedering.

De verordeningen volgden elkaar in zo'n rap tempo op dat het al snel moeilijk werd om alle beperkingen bij te houden die aan ons dagelijks leven werden opgelegd. De bezetters eisten dat er een Joodse raad werd gevormd – die had tot belangrijkste doel om de decreten van het Generalgouvernement door te geven en de naleving ervan af te dwingen. De eerste opdracht die de Judenrat moest uitvoeren, was alle Joodse Polen van wie de voorouders tot ten minste vier generaties terug al Joden waren, een belasting opleggen. Er werd een volkstelling uitgevoerd om ervoor te zorgen dat ook echt iedereen betaalde.

In november 1939 vaardigde de gouverneur van het district Krakau het volgende bevel uit: alle Joden van boven de twaalf jaar oud moeten om hun rechtermouw, ter hoogte van hun bovenarm, een armband dragen, met daarop een blauwe davidster tegen een witte achtergrond. Zelfs de exacte afmetingen van deze armband waren in de verordening vermeld. Als we nu een voet buiten de deur zetten, zijn we gemakkelijk te identificeren, terwijl het vroeger niet altijd zo makkelijk was om te zeggen wie er Joods was en wie niet.

Joodse artsen mogen niet langer niet-Joden behandelen, waardoor tata meer dan de helft van zijn patiënten kwijt is. We mogen

niet langer samenkomen in de synagogen om daar te bidden of diensten te houden. We krijgen speciale bonboekjes, waarin bepaalde bonnen van tevoren zijn afgestempeld. Daardoor zijn onze rantsoenen teruggebracht tot nauwelijks meer dan de helft van wat niet-Joodse Polen krijgen toegewezen. We mogen niet langer gebruikmaken van het openbaar vervoer; niet meer wandelen in de Planty, het groene park dat rondom de oude stad ligt, een klein stukje ervan dat nog wel toegankelijk is voor Joden uitgezonderd; en ook het Rynek Główny, het belangrijkste plein in Krakau dat nu is omgedoopt tot Adolf Hitler Platz, is voor ons verboden terrein. Het is ons verboden bioscopen, theaters, cafés en restaurants te bezoeken, afgezien van enkele die zijn aangemerkt als *Nur für Juden* – alleen voor Joden. We mogen buiten niet meer op bankjes zitten. Als onze voeten pijn doen van het overall naartoe lopen omdat we ook geen auto's of motoren meer mogen bezitten, mogen we dus niet eens even uitrusten op een openbaar bankje. We hebben geen toegang meer tot ons spaargeld, omdat alle bankrekeningen van Joden zijn bevroren. Joden mogen geen bedrijf meer bezitten; de winstgevendste ondernemingen zijn overgenomen door Duitsers, de rest door Polen.

Joodse mannen en vrouwen tussen de veertien en de zestig jaar oud zijn verplicht te allen tijde bereid te zijn dwangarbeid te verrichten. Dat betekent dat ze op elk moment, of ze nu op weg zijn naar hun werk of de markt, kunnen worden opgepakt en worden gedwongen om de straten te vegen, sneeuw te scheppen of wat de Duitsers hun dan ook maar opdragen te doen. Sinds het begin van dit jaar moet iedereen acht dagen per maand sneeuw scheppen; degenen die geen stempels op hun identiteitskaart krijgen die bewijzen dat ze aan die eis hebben voldaan, lopen het risico te worden gedeporteerd.

Aan het einde van 1939 werd een verordening uitgevaardigd waarin stond dat Joodse leerlingen niet langer welkom waren op openbare scholen en dat alle Joodse privéscholen werden gesloten. O, wat zwol mijn keel en brandde het in mijn borst toen ik Rena zachtjes in haar kussen hoorde snikken omdat ze niet langer naar

school mocht. De verordening had geen invloed op Szymon en mij omdat alle middelbare scholen toen al op last van de bezetter waren gesloten. Dit besluit gold voor zowel Joden als niet-Joden.

We zijn gewend geraakt aan verordeningen en decreten. *Het is u verboden dit te doen. U wordt opgedragen dat te doen.* Bij elk nieuw bevelschrift vertellen we onszelf dat we dit kunnen verdragen. We vinden manieren om ons aan te passen en de schijn van normaliteit op te houden en onszelf te troosten met de wankelende hoop dat dit decreet mogelijk het laatste zal zijn. Er is al zo veel verboden, zo veel mensen hebben al gedwongen de stad moeten verlaten.

Wat kunnen ze nog meer van ons eisen? Wat kunnen ze ons nog meer afnemen?

Wanneer we elkaar deze vragen stellen, is niemand echt op zoek naar een antwoord.

Maar met de voor de Duitsers zo karakteristieke doelmatigheid, hebben zij er al wel een klaar.

Een antwoord.

Een getto.

Zosia

4 maart 1941

De tweede winter van de oorlog was net zo bitterkoud als de eerste. Hoewel het nu begin maart is, behoudt de vochtige kou in de lucht haar ijzige scherpte. De wind snijdt door mijn jas terwijl ik me door de oude binnenstad haast. Een tram rammelt voorbij, zijn blauw-witte contouren steken af tegen de vaalgrijze lucht, de gezichten van zijn passagiers zijn slechts wazig zichtbaar achter de ramen. Door de stijgende prijzen van voedsel en kolen moet ik elke *grozs* tellen. In plaats van de tram te nemen, loop ik dus van mijn appartement op de Starowiślnastraat, nu de Alte Weichselstrasse, naar de apotheek van magister Borkowski en weer terug. Het hernoemen van straten is een van de vele manieren

waarop de bezetters sinds hun aankomst hebben geprobeerd de hoofdstad van het Generalgouvernement te germaniseren.

Goudkleurige warmte straalt uit de ramen van een restaurant, het licht glinstert op de met sneeuwvrij bedekte kasseien. ‘ALLEEN VOOR DUITSERS’ staat er prominent op de deur. Ik sta even stil, de gloed toont de silhouetten van de personen daarbinnen, mannen in uniform en vrouwen in een strakke avondjurk die dineren in de schemerige intimiteit van het restaurant.

Ik loop rillend verder, blij dat het tenminste niet sneeuwt. Luidsprekers spuwen de laatste verordening de ijzige lucht in. De bezetter heeft die op de belangrijke straten geïnstalleerd om hun propaganda over te brengen en het dreunende geluid is een onderdeel van het landschap geworden, net zo alledaags als de hakenkruisvlaggen. De woorden, die eerst in het Duits worden uitgesproken en vervolgens in het Pools worden herhaald, vormen een monotone ruis in mijn oren. Ze gaan over het creëren van de Joodse woonwijk in Podgórze, een decreet dat pas gisteren voor het eerst werd uitgevaardigd. De verordening hangt nu op elke reclamezuil.

Gouverneur-generaal Frank, die vanuit het Wawelkasteel over zijn gebied regeert, en zijn beambten vaardigen al vanaf afgelopen lente allerlei decreten uit om de Joden uit Krakau te verdrijven, aanvankelijk door vrijwillige verhuizing en vervolgens door gedwongen uitzetting. Ze lijken vastbesloten om de stad, die nu bewoond wordt door duizenden Duitsers, van haar hele Joodse bevolking te ontdoen. ‘Overwegingen op het gebied van hygiëne’ meldt de aankondiging in de *Krakauer Zeitung*.

Langzaam trekt er een rilling door mijn lijf die doordringender is dan de kou. Ik versnel mijn pas en meng me in de menigte voetgangers die zich over het trottoir haast, mannen en vrouwen gehuld in wollen winterjassen, met een marktmand of aktetas aan de hand, voorovergebogen tegen de wind. Murw geslagen door de kracht ervan.

Door alles.

Een paar minuten later bereik ik het appartementengebouw

waar ik woon en valt de centrale voordeur achter me dicht. Met pijnlijke voeten na een lange dag in de apotheek en de wandeling naar huis loop ik de trappen op. Plotseling hoor ik voetstappen achter me. Ik blijf in het trapportaal van de eerste verdieping staan en draai me om.

Hania haast zich met gebogen hoofd de trap op.

Ze kijkt even op en ik haal scherp adem.

Er zitten moddervlekken op haar wang en de voorkant van haar jas, en de hoofddoek die ze onder haar kin heeft vastgeknoopt, glijdt los.

‘Hania, wat is er gebeurd? Heb je ergens pijn?’

Ze schudt haar hoofd. ‘Ik ben in orde.’

‘Maar kijk nu toch, je zit helemaal onder de modder.’ Het valt me op dat ze er uitgeput uitziet, zo met haar schouders gebogen en haar wangen rood van de koude wind.

‘Toen we bezig waren sneeuw te scheppen, kwamen er een paar jongens langs die blijkbaar behoefte hadden aan een pleziertje. Ze gooiden sneeuwballen naar ons. De sneeuw was alleen nogal modderig, dus...’ Ze gebaart naar de vieze vlekken op haar jas. ‘Maar ik ben in orde, echt waar.’

‘Heeft niemand geprobeerd hen te stoppen?’ De woede die in mijn borst oplaait, klinkt door in mijn stem. Ik ken het soort jongens, pubers die het kwellen van de Joden als een sport beschouwen. Ze proberen indruk te maken op hun vrienden, alsof het kwetsen van mensen die als weerloos worden aangemerkt hen op de een of andere manier stoer maakt.

Hania haalt haar schouders op.

In de anderhalf jaar dat Krakau nu bezet is, lijkt het bekogeld worden met sneeuwballen door jongens iets relatief kleins vergeleken met de som van alle vernederingen en al het leed dat het Joodse volk al heeft doorstaan. Maar hoewel de daad zelf dan relatief onbeduidend mag zijn, is het wel een teken, een symptoom, van iets veel groters en angstaanjagenders. Haat tegen Joden heeft in Polen altijd bestaan en is zo diepgeworteld dat maar weinigen het bestaan ervan ontkennen, laat staan het met

wortel en tak proberen uit te roeien. In Krakau is er, tot op zekere hoogte, altijd sprake geweest van een soort vreedzaam samenleven, of ten minste een stilzwijgende vorm van tolerantie – Joden en niet-Joden die zakelijke relaties met elkaar zijn aangegaan en soms zelfs vriendschappen. Maar in de eeuwen dat Joden en niet-Joden naast elkaar woonden, hebben de vooroordelen en vervolgingen toch altijd als gif door de aderen van onze samenleving gestroomd.

Misschien zou de mate waarin de Polen zijn meegegaan in de onderdrukking van hun Joodse burens me dan ook niet moeten verbazen. De Duitsers hebben alleen het vuur van de aloude traditie weer aangewakkerd.

Hania's kous heeft een scheur ter hoogte van haar knie. Ik kijk er wat beter naar. Opedroogd bloed bedekt een vervelende schaafwond. 'Wat is er met je knie gebeurd?'

'Volgens mij ben ik geraakt door een sneeuwbal waar een steen in zat. Daardoor ben ik uitgegleden en gevallen. Het is niet meer dan een schrammetje.'

Wat een stelletje varkens. Gemene, smerige *varkens*. Als ik daar op dat moment voorbij was gelopen, zou ik niet alleen maar hebben toegekeken, zelfs niet als ik Hania niet had gekend.

Maar toch... dat heb ik wel een keer gedaan en de herinnering aan dat moment overspoelt me met schaamte. In de begintagen van de bezetting ben ik er een keer getuige van geweest dat een groep jongeren de spot dreef met een bejaarde man, een orthodoxe Jood. Ze scholden hem uit en bekogelden hem met afval terwijl hij samen met anderen die dwangarbeid moesten verrichten de straat veegde. De oude man bleef zijn bezem maar vooruitduwen, met zijn gezicht naar de grond gericht en zijn schouders gebogen, alsof hij het gewicht van zijn schaamte niet kon dragen. Ik heb gezien dat Duitse soldaten Joden op straat sloegen als ze hen oppakten voor dwangarbeid en dat ze de baard en zijlokken van Joodse mannen afschoren. Tegen de bezetters kunnen we weinig uitrichten. Maar toen die Poolse jongeren die bejaarde man sarden, had ik wel iets kunnen doen. Of dat op zijn minst kunnen proberen.

Ook al zeg ik tegen mezelf dat ik niet zou toekijken, je weet pas echt wat je zult doen als het moment daar is. Moed is krachtig totdat hij op de proef wordt gesteld.

Ik staar naar de modder op Hania's wang en het opgedroogde bloed op haar knie en ik voel dat ik misselijk word. 'Kom even mee naar boven en laat me naar je knie kijken. Ik heb nog een beetje thee in huis. Je ziet eruit alsof je wel iets warmes kunt gebruiken.'

'Dat is heel aardig, maar ik vrees dat het niet zal gaan. Mama is eropuit om te kijken of ze nog wat brood kan kopen. Ze heeft me alvast vooruitgestuurd om Rena te helpen met het avondeten.' Ze zwijgt even en glimlacht droevig. 'Het liefst zou ik "misschien een andere keer" zeggen, maar we zullen hier niet zo lang meer wonen.'

'Ja.' Ik wil haar vertellen hoe erg ik het vind, hoe verschrikkelijk erg dat het zover gekomen is, maar plotseling weet ik geen woord meer uit te brengen. Niet de juiste woorden, in elk geval.

'Heb je het al gehoord? Over de Joodse woonwijk in Podgórze?'

'Ik denk dat iedereen het onderhand wel weet.'

'We moeten vóór de twintigste zijn vertrokken. Tata is al bezig plannen te maken. Hij zal zijn praktijk hier moeten opgeven omdat er straks geen Joodse mensen meer in de stad overblijven die hij kan behandelen. Maar daar waar we naartoe gaan, zal er genoeg behoefte zijn aan artsen. Ik weet zeker dat hij het er erg druk gaat krijgen.'

'Kan ik iets voor jullie doen?'

Ze aarzelt. 'We moeten veel van onze eigendommen achterlaten. Vanochtend had tata het over bij wie we misschien een aantal spullen in bewaring kunnen geven. Maar als het te veel gevraagd is, begrijpen we het ook...' Ze kijkt beschaamd, haar stem klinkt onzeker.

'Natuurlijk niet. Laat maar weten wat ik kan doen. En alsjeblieft, als je familie nog iets anders nodig heeft... Zeg maar tegen je ouders dat ze het me alleen maar hoeven te vragen.'

'Ik zal het vanavond aan tata doorgeven.' Ze werpt een vluch-

tige blik op de deur. 'Ik moet ervandoor. Rena kan waarschijnlijk wel wat hulp gebruiken.'

'Zorg ervoor dat je daar eerst een verbandje op legt. Je kunt er geen infectie bij gebruiken. Hoewel ik denk dat ik jou dat, als dochter van een arts, niet hoeft te vertellen.'

Ze schenkt me een flauw lachje, een overblijfsel uit de dagen voordat de oorlog de helderheid van haar glimlach heeft gestolen. 'Dat zal ik doen.' Ze zwijgt even en kijkt me recht aan. 'Dank je wel, Zosia.'

Ik knik en beantwoord haar intense blik. Vanaf de dag dat ik als de vrouw van Ryszard Lewandowski in dit gebouw ben komen wonen, is er een bijzondere band tussen ons gegroeid – twee vrouwen die gescheiden door een trap in een middenklasse-appartementengebouw aan de Starowiślnastraat woonden. Nu wappert er een vlag met een hakenkruis aan het Wawelkasteel en heeft wat ons van elkaar scheidt niets meer met afstand te maken.

De deur gaat achter haar dicht en ik draai me om. Op de tweede verdieping haal ik mijn sleutel uit mijn handtas en draai de deur van het slot. Binnen trek ik mijn jas uit, doe mijn sjaal af en hang beide aan de kapstok. Ik zou het avondeten moeten klaarmaken, maar de dag heeft me uitgeput. Ik ben zo moe dat het me niet kan schelen of ik wel of niet eet.

Ik loop door de woonkamer naar de aangrenzende slaapkamer. Ik trek aan het lampenkoord en schop mijn schoenen uit, waarna ik languit op mijn bed ga liggen. Het licht werpt een gloed door de schaduw, maar het doet weinig om de kou te verdrijven. Kolen zijn schaars en de weinige die er nog zijn, zijn te kostbaar, waardoor ik slechts zelden de kachel aansteek. De bijtende kou van de wind wil mijn botten zelfs binnen niet meer verlaten.

De stilte neemt toe, hoopt zich als stofdeeltjes op in de lucht. Het grootste deel van de tijd lukt het me om te vergeten – of op zijn minst te veinzen dat ik dat doe – maar elke avond zie ik er als een berg tegen op om terug te keren naar het appartement, omdat ik weet dat de stilte daar op me wacht. De oorlog geeft een mens weinig ruimte om stil te staan bij persoonlijk verdriet.

Je gaat door, verdraagt alles zo goed als je kunt. Het verlies heeft zijn sporen al nagelaten op zo veel huizen. Ik ben tenminste alleen, ik heb tenminste geen kinderen... hoewel ik soms toch word overweldigd door een verlangen dat zo hevig is dat het me de adem beneemt. Naar een kind om voor te zorgen en te koesteren. Een klein stukje van Ryszard om me aan vast te klampen.

Ik zou er dankbaar voor moeten zijn dat ik geen kind heb. Veel vrouwen van wie de mannen zijn overleden, hebben moeite om voor hun gezin te zorgen.

Overleden.

Het woord weergalmt door mijn hoofd, de lettergrepen een lege huls. Het verklaart niets en het verklaart alles.

Op een doodgewone ochtend zat Ryszard tegenover mij aan het ontbijt. Hij dronk zijn koffie op, veegde zijn mond af met een servet en stond op van zijn stoel. Daarna kuste hij me gedag, waarbij zijn lippen gehaast langs de mijne streken, het soort kus dat stelletjes uit gewoonte met elkaar delen als hun gedachten al bij de dag die voor hen ligt zijn.

Onze gedachten hebben een vreemde manier om zich te concentreren op bepaalde details van een herinnering terwijl andere overschaduwd blijven. Ik herinner me niet meer wat de laatste woorden waren die we tegen elkaar hebben gezegd. Ik heb al zo vaak geprobeerd de herinneringen aan die momenten terug te halen, maar het is alsof ze buiten mijn bereik liggen, of mijn hoofd is ze gewoon kwijtgeraakt. Maar de klik van de deur toen hij die achter zich dichttrok, galmt nu nog net zo duidelijk door me heen als toen.

Het was 6 november 1939.

Vanwege het uitbreken van de oorlog was de Jagiellonische Universiteit niet begonnen aan het nieuwe academische jaar, maar naarmate de tijd verstreek, werden er toch weer plannen gemaakt om de universiteit te heropenen. Slechts enkele dagen voordat de lessen weer zouden worden hervat, beval SS-Sturmbahnführer Müller, hoofd van het *Einsatzkommando* in Krakau, de rector om alle professoren bij elkaar te roepen zodat Müller een toespraak

kon houden over de opvattingen van het Reich wat betreft het hoger onderwijs.

Maar het was geen bijeenkomst. De toespraak van Müller duurde slechts vijf minuten. De universiteit had het academische jaar geopend zonder toestemming van de Duitse autoriteiten, wat bewees dat die een voedingsbodem was voor anti-Duitse opvattingen. Müller zei dat iedereen, behalve twee vrouwelijke professoren, zou worden gedeporteerd naar een concentratiekamp. Degenen die zich verzetten, zouden worden doodgeschoten.

De volgende dag sloot ik me aan bij een grote groep vrouwen en familieleden die zich met voedsel- en kledingpakketten verzamelden buiten de kazerne waar de professoren werden gevangengehouden. We wachtten in de kou en het leek uren te duren tot ze ons een kort bezoekje aan onze man toestonden.

Tien minuten. We zaten tegenover elkaar, terwijl het onmogelijk was elkaar aan te raken, en fluisterden een paar woorden als de bewaker even niet keek. Ryszards gezicht was gehavend en opgezwollen; blijkbaar had een bewaker hem met een geweerkolf geslagen toen Ryszard protesteerde tegen de hardhandige manier waarop ze een van zijn collega's behandelden. Hij vertelde me dat hij goede hoop had dat hij gauw zou worden vrijgelaten, dat iemand de zinloosheid van de arrestatie van bijna tweehonderd academici zou inzien en zou ingrijpen. Ik vraag me nu af of hij het echt geloofde of het alleen maar zei om mij te troosten.

Twee dagen later werden de mannen in een trein geladen die hen naar Duitsland zou brengen. Na een korte internering in Breslau werden ze opnieuw op transport gesteld.

Deze keer naar Sachsenhausen.

Elke dag zei ik tegen mezelf dat mijn man wel weer snel zou thuiskomen terwijl ik de paar brieven herlas die hij me had weten te sturen, zelfs nog toen ik elk woord ervan al uit mijn hoofd kende. En in de kerk knielde ik tot mijn knieën de pijn niet langer konden verdragen en smeekte ik God om hem te bewaren en hem bij me terug te brengen.

Eind januari opende ik de deur voor een postbode die een

vierkante doos bij zich had. Ik tekende voor het pakket en nam het mee naar binnen. Onder het bruine papier van de verpakking lag een brief waarop stond: *Hierbij informeer ik u dat gevangene Ryszard Lewandowski op 13 januari 1940 is gestorven in Sachsenhausen. Doodsoorzaak: longontsteking.*

In de doos zat de as van Ryszard.

Minutenlang stond ik in de woonkamer, de doos in mijn handen geklemd, mijn ogen droog.

Toen begon ik te schreeuwen.

Begin februari werden meer dan honderd professoren vrijgelaten en de daaropvolgende maanden volgden er nog meer. Degenen die het hadden overleefd, keerden uitgemergeld en bijna onherkenbaar terug naar Krakau. Er waren zeker een stuk of tien professoren in Sachsenhausen omgekomen. Anderen herstelden nooit van hun beproevingen en stierven niet lang nadat ze thuis waren gekomen.

Pas toen de professoren naar Krakau waren teruggekeerd, ontdekte ik de waarheid. Daarvoor lukte het me maar niet om het te begrijpen. Ryszard was een van de jongere mannen geweest, slechts veertig jaar oud en hij had nooit een slechte gezondheid gehad. Een van de mannen die bij Ryszard was geweest, vertelde me dat een oudere collega van hen was flauwgevallen nadat ze urenlang in temperaturen onder het vriespunt op appel hadden gestaan. Ryszard had hem opgetild en hem tijdens de rest van het appel ondersteund. Een van de SS'ers merkte dat en gaf Ryszard een flinke afranseling, waarna hij hem het bevel gaf de rest van de dag op de *Appellplatz* te blijven staan.

Tegen het vallen van de avond was Ryszard in elkaar gezakt. Hij is daarna niet meer bij bewustzijn gekomen.

Ik zat daar tegenover deze welbespraakte heer, een van de collega's van mijn man. Het kopje thee in mijn hand werd koud toen hij sprak over de steun die Ryszard voor anderen was geweest. Zo had hij op kerstavond het lied *God is geboren* ingezet, waarna een aantal anderen inviel, en had hij, op deze speciale avond die ze allemaal op grote afstand van hun dierbaren moesten door-

brengen, enkele woorden van hoop uitgesproken.

De professor drukte een stukje bevuilt en versleten papier in mijn hand, de randjes gescheurd, sommige woorden bijna onleesbaar. Hij had het aangetroffen tussen de spaarzame eigendommen van Ryszard en tijdens zijn gevangenschap bij zich gehouden. En nu gaf hij het aan mij. Op het papier stonden enkele woorden, geschreven in een handschrift dat ik zo goed kende: *Er is kwaad en er is goed en een ruimte daartussenin. We hebben een vrije wil gekregen om te kiezen waar we staan. Het kwaad gedijt als goede mensen kiezen voor de tussenruimte. Wij mogen niet*

De laatste zin was niet afgemaakt.

2

Zosia

18 maart 1941

Dokter Silberman doet in zijn hemdsmouwen de deur open. Ik kan me niet herinneren dat ik hem in de jaren dat ik de familie Silberman al ken, ooit zonder een jasje en een das heb gezien.

‘Pani Lewandowska. Kom binnen, alstublieft.’

‘Dank u.’ Ik volg hem het appartement in. Reiskoffers en een hutkoffer staan verspreid door de woonkamer en een ruime verscheidenheid aan spullen ligt her en der op de stoelen en bijzettafeltjes. Het behang is donkerder op de plaatsen waar eerder lijstjes hebben gehangen. In de eetkamer zijn pani Silberman en Rena druk bezig borden in een krat te pakken, hun bewegingen gehaast, bijna paniekerig.

‘Faiga, pani Lewandowska is hier.’

Dokter Silberman richt zich tot mij. ‘Als u me even een momentje geeft, zal ik de belangrijke spullen bij elkaar pakken.’

‘Natuurlijk.’

Hij verlaat de kamer en ik richt me tot de vrouwen. ‘Goedenavond, pani Silberman. Hallo, Rena.’ Op de een of andere manier voelt het vreemd om hier in hun eetkamer te staan en hen te begroeten zoals ik dat op elke andere gewone dag zou hebben gedaan, terwijl de huidige situatie allesbehalve gewoon is.

‘Wat vriendelijk dat u bent gekomen.’ Plukken haar vallen uit de chignon. ‘Stoort u zich alstublieft niet aan de wanorde.’

Alleen bij een zo kritische huisvrouw als pani Silberman kan het in haar hoofd opkomen om zich in tijden als deze te

verontschuldigen voor de staat van haar huis. Ze was er anders altijd zo trots op. De keren dat ik op bezoek kwam, heb ik haar vaak liefdevol een snuisterij zien rechtzetten, of de kanten kleedjes op de bijzettafels zien gladstrijken. Het zou een hele opgave zijn om hier ook maar ergens een stofje te ontwaren.

‘Verontschuldigen zijn absoluut niet nodig.’ Ik steek een in een doek gewikkeld brood naar haar toe. ‘Ik heb dit voor jullie meegenomen. Ik dacht dat u vandaag misschien geen tijd zou hebben om u bezig te houden met het avondeten.’

‘Bedankt. Dat is heel vriendelijk van u.’ Pani Silberman gaat ondertussen verder met het uitruimen van de porseleinkast. ‘Rena, wil je dat even naar de keuken brengen, alsjeblieft.’

Rena veegt zaagsel van haar handen. Ik glimlach en geef het brood aan haar. Als dank schenkt ze me ook een glimlachje, maar haar ogen staan nog steeds somber als ze de kamer verlaat. Pani Silberman knielt en zet nog meer borden in het krat. Om haar heen dwarrelt zaagsel op de vloer.

‘Kom.’ Ik loop de kamer door en kniel naast haar neer. ‘Laat mij u even helpen.’

Ze kijkt omhoog, haar gezicht gespannen. De vermoeidheid heeft donkere kringen onder haar ogen getekend.

‘Dank u,’ zegt ze zachtjes.

Ik pak de borden en help haar ze onder het zaagsel te stoppen. De krat zit vol tegen de tijd dat dokter Silberman, gevolgd door Rena, terugkeert, beiden met hun armen vol. Ze zetten de spullen op de tafel.

Ik kom overeind en veeg mijn handen af aan mijn rok. Op de tafel staat een zilveren koffieservies, verder ligt er een tafelkleed van delicaat bewerkt kant, een boek waar in gouden reliëfversiering het woord ‘foto’s’ op staat gedrukt en er staan vier ingelijste foto’s. Een van een jonge dokter en pani Silberman op hun trouwdag. De tweede is van een zittend echtpaar van middelbare leeftijd dat omringd wordt door kinderen van verschillende leeftijden en is waarschijnlijk een paar jaar voor de Grote Oorlog genomen. Op de derde houdt pani Silberman met een stralende glimlach

op haar gezicht een baby met ronde wangetjes vast. Baby Hania kijkt nieuwsgierig naar haar tata in plaats van naar de camera. Trots en liefde stralen uit dokter Silbermans ogen, een herinnering die is vastgelegd in zachte zwart-wittonen. De laatste is van het hele gezin Silberman en moet slechts een paar jaar geleden genomen zijn. Het lijkt alsof ze op vakantie zijn, op de achtergrond rijst de top van een berg op en zij staan er glimlachend en met hun haren wapperend in de wind voor; het zorgeloze moment is perfect vastgelegd door de camera.

Ik kijk op van de foto's en merk dat de blik van de Silbermans op mij is gericht, hun gezicht is strakgespannen. Ze weten zichzelf duidelijk nog maar nauwelijks goed te houden.

'Ik zal ze veilig voor jullie bewaren.'

Dokter Silberman knikt. 'Dat weten we.'

Pani Silberman kijkt me met dezelfde ernstige zekerheid aan. 'Grootmoedig van u dat u dit voor ons wilt doen.'

Het gewicht van hun vertrouwen nestelt zich op mijn schouders. Ik heb het gerinkel en gebonk gehoord in de nacht dat de SS'ers het appartement van de familie Silberman doorzochten, hen beroofden van hun kostbaarheden, van de bezittingen die al generatieslang deel hadden uitgemaakt van hun familie. De voorwerpen op de tafel zijn nu des te kostbaarder omdat ze al zo veel zijn kwijtgeraakt. Het maakt me nederig dat ze die nu aan mij toevertrouwen.

'U hoeft me niet te bedanken.' Ik slik. 'Ik had alleen gewild dat het niet zover had hoeven komen.'

'Het zal allemaal wel meevallen.' Dokter Silberman schenkt me een meelevend glimlachje, alsof hij me probeert gerust te stellen. Zou het niet andersom moeten zijn? Maar welke geruststelling zou ik kunnen bieden zonder dat er een wansmaak aan zit? 'Podgórze is hier niet ver vandaan, aan de andere kant van de rivier. We redden het wel. In elk geval tot de oorlog voorbij is.'

Schaamte overspoelt me en meteen daarna borrelt er woede op. Dat deze goede mensen op het punt staan uit hun huis te worden gezet is niet het ergste. Er zijn ook niet-Joden die hun huis zijn kwijtgeraakt en het bevel hebben gekregen hun bezittingen bij

elkaar te pakken en hun woning te ontruimen, omdat de Duitsers de beste residenties in de stad opeisten. Maar hoewel wij allemaal zijn overgeleverd aan de genade van de bezetters, worden de Silbermans ontheemd en dat alleen maar vanwege hun religie of afkomst. Dat is verkeerd. Zo verschrikkelijk verkeerd.

En ik kan niets doen om het een halt toe te roepen.

‘Ja, natuurlijk redden jullie het.’ Zeg ik dat nou om hen gerust te stellen of mezelf te overtuigen? Misschien is het om beide redenen wel zinloos.

Dokter Silberman legt de ingelijste foto’s op een stapel en wikkelt ze in het tafelkleed. ‘Ik help u even om alles naar boven te dragen.’

Ik kan maar beter weer gaan. Ongetwijfeld hebben ze vanavond nog veel te doen. Dit is hun laatste avond in hun huis en uiteraard willen ze die graag met elkaar, als gezin, doorbrengen. Maar ik kan niet vertrekken zonder Hania gedag te zeggen.

Ik richt me tot pani Silberman. ‘Is Hania ook thuis? Ik wil graag nog even afscheid van haar nemen als dat mag.’

Pani Silberman knikt, over haar flauwe glimlach ligt een zweem van verdriet. ‘Ze is in de keuken.’

‘Dank u,’ zeg ik op zachte toon.

De keuken van de familie Silberman bevindt zich achter in het appartement en de deur staat op een kier. In de deuropening blijf ik staan. Hania staat bij de keukenkast en is bezig een mand vol te pakken met keukengerei.

‘Hania?’

Met een ruk draait ze zich in mijn richting, alsof ik haar heb laten schrikken. Misschien was ze verzonken in een herinnering. ‘Zosia, ik hoorde je niet binnenkomen.’

‘Ik kwam alleen even de spullen ophalen die ik voor jullie zal bewaren. Je vader gaat me helpen alles naar boven te brengen. Heb jij nog iets waarvan je graag wilt dat ik het voor je bewaar?’

Ze aarzelt. ‘Nee, maar toch bedankt. Mijn ouders vinden het een geruststellende gedachte dat onze spullen bij jou veilig zullen zijn.’

Het gemompel van stemmen uit de eetkamer sijpelt de keuken binnen. ‘Ik wilde graag afscheid van je nemen.’

Ze knikt en klemt haar lippen op elkaar.

‘We zijn straks wellicht geen burens meer, maar we blijven wel redelijk dicht bij elkaar in de buurt wonen. Misschien kun je een keer bij me op bezoek komen. Je bent altijd welkom.’ Terwijl ik deze woorden uitspreek, vraag ik me af hoe makkelijk het voor de inwoners van het getto zal zijn om zich vrij buiten de grenzen ervan te bewegen.

‘Ik zal komen als ik kan.’ Hania’s stem klinkt aarzelend, alsof ze zich hetzelfde afvraagt. Ze heft haar kin. ‘Ik weet zeker dat we elkaar snel weer zullen zien.’ Wat lijkt ze jong, met haar kin dapper geheven, zelfs nu ze met haar ogen knippert alsof ze haar uiterste best doet om haar tranen te bedwingen. En dat terwijl ze op de rand staat van een toekomst die geen zekerheid en houvast belooft.

Een onbewaakt ogenblik lang verbergen haar ogen niets voor mij. Ik lees er alles in wat ze niet zegt, een wereld vol angst, onzekerheid en verlies.

De pijn in mijn borst breidt zich uit. Ik wil haar vertellen dat alles weer goed zal komen, maar ik kan het niet omdat ik niet weet of dat wel zo is.

In plaats daarvan dwing ik mezelf de glimlach op mijn gezicht te houden. ‘Dan is het dus niet nodig om afscheid te nemen.’

‘Precies.’ Ze glimlacht en daarin ligt een geforceerde kalmte die slechts aan de randjes lijkt te wankelen. ‘Waarom zouden we afscheid moeten nemen?’

Hania

Eindelijk komt er een einde aan de lange dag. Een deel van mij is blij dat hij achter de rug is, maar een ander deel wenst dat ik de tijd kan vertragen en dat ik deze laatste uren op de plaats die ik al zolang ik me kan herinneren mijn thuis noem, nog wat kan

oprekken. Ondanks de ontberingen die we sinds het begin van de oorlog hebben moeten doorstaan, ondanks alles wat ons al is afgenomen, hadden we nog altijd ons appartement. De vertrouwde die we binnen deze muren ervoeren, gaf ons een bepaalde mate van zekerheid, of tenminste de illusie daarvan, terwijl buiten de storm raasde.

Nu komt het verlies van onze woning boven op alle andere verliezen. Het is al geruime tijd donker als we klaar zijn met inpakken en gaan zitten om onze avondmaaltijd te eten, de laatste keer dat we dat om onze tafel zullen doen. Tata heeft die aan pan Woźniak, onze huisbaas, verkocht, samen met alle meubels in onze woonkamer. Pan Woźniak heeft er slechts een derde van de waarde voor betaald. We waren niet echt in de positie om te onderhandelen. En we hadden ze in ieder geval niet naar het getto kunnen verhuizen.

Hoewel ik honger heb, moet ik mezelf dwingen om de koude aardappelpannenkoeken door te slikken en het brood dat Zosia heeft gebracht, weg te kauwen. We zeggen weinig, het geschraap van onze vorken klinkt ongemakkelijk luid in de stilte. Niemand heeft echt zin om te eten, behalve Szymon misschien, maar we doen het toch en stoppen hap na hap naar binnen, totdat we klaar zijn met de maaltijd. Elk van onze gezichten verraadt de spanning die in ons leeft, alsof we nog slechts de echo's zijn van de personen die deze ruimte ooit vulden met levendigheid en gelach.

Mama biedt aan te helpen met de afwas, maar ze ziet er zo uitgeput uit dat ik erop sta dat ze die aan Rena en mij overlaat. In de stille keuken herhalen we de routine die al zo lang geleden is ontstaan en avond na avond, jaar na jaar is voortgezet. Ik was en Rena droogt. Ik veeg de tafel af en zij veegt de vloer. Het is eigenlijk zinloos om ons bezig te houden met huishoudelijke klussen in een woning die vanaf morgen niet meer de onze zal zijn, maar toch vragen we elkaar niet of we ze wel moeten doen. We vervullen eenvoudigweg onze taken in stilte, alsof vanavond niet anders is dan een volgende avond in de ononderbroken reeks van het normale leven.

Voordat ik de keuken verlaat, sta ik nog een keer stil en kijk de ruimte rond, om me ervan te verzekeren dat alles netjes en schoon is.

Onderweg naar mijn bed loop ik door de woonkamer. Wat ziet die er vreemd en leeg uit. Koffers, de hutkoffer en kratten staan opgestapeld op de vloer, de muren zijn kaal. Tata zit in zijn favoriete fauteuil en het gedempte licht doet zijn gelaatstrekken oplichten in de schaduw. Tijdens de dagen van voorbereiding is hij sterk gebleven voor ons, maar nu zit hij ineengedoken in de stoel; zijn blik is afwezig, bijna versuft, en de barsten in zijn zelfbeheersing worden steeds duidelijker zichtbaar op zijn gezicht. Hoewel hij qua lengte of bouw nooit een imposante man is geweest, leek mijn tata altijd wel heel knap en gedistingeerd, en er was altijd een kleine twinkeling in zijn ogen zichtbaar. Het doet me pijn om te zien hoe oud hij is geworden, dat het licht uit zijn blik is verdwenen.

Ik blijf staan naast zijn stoel en buig me naar voren om een kus op zijn wang te drukken. ‘Welterusten, tata.’

Hij steekt zijn armen naar me uit en trekt me even dicht tegen zich aan, zijn stoppelige wang schuurt langs de mijne. Ik snuif de kruidige geur van zijn pijptabak op. Hij rookt niet meer zo veel als hij vroeger deed, maar waarschijnlijk heeft hij vanavond toch een pijp opgestoken, alsof hij een beetje troost zocht in de vertrouwde gewoonte. ‘Slaap lekker, mijn Hania.’

Ik laat hem daar achter, alleen in de stille kamer.

Rena ligt al in bed als ik gehuld in mijn nachtjapon onze kamer binnenstap nadat ik bij de wastafel mijn tanden heb gepoetst. Ik loop de kamer door; de vloerplanken voelen koud aan onder mijn voeten. Snel glijd ik tussen de lakens en trek het donzen dekbed op tot aan mijn kin.

‘Welterusten, Rena,’ zeg ik zachtjes.

Ze beantwoordt mijn wens niet, wat ze normaal gesproken wel doet. Misschien slaapt ze al.

Ik sluit mijn ogen en luister naar het gemompel van mijn ouders’ stemmen in de hal en naar Szymon die in de kamer naast de onze in de weer is.

Een poosje later, terwijl ik op de grens tussen waken en slapen zweef, fluistert een stem: 'Mag ik bij jou in bed komen liggen?'

Ik open mijn ogen.

Rena staat naast mijn bed, een lichte schaduw in een lichtgekleurd nachthemd.

Ik schuif opzij om plaats voor haar te maken. Ze kruipt onder het dekbed en legt haar hoofd naast het mijne op het kussen. Pas als ze naast me ligt realiseer ik me dat ze beeft.

'Renusia, wat is er?'

Ze geeft geen antwoord, maar haar lichaam huivert.

Ik sla mijn armen om haar heen. 'Sst,' fluister ik. 'Het komt allemaal goed.'

'Ik ben zo bang,' zegt ze met een klein stemmetje. 'Ik wou dat ik niet bang was. Ik wou dat we niet hoefden te gaan.'

Het is de eerste keer dat ze over onze verhuizing naar het getto spreekt sinds we de verordening hebben gelezen. Sindsdien is ze afwezig geweest, heeft ze zich in zichzelf teruggetrokken als een klein diertje in zijn hol. Het baarde me zorgen om haar zo te zien, maar elke keer als ik ernaar vroeg, hield ze vol dat het prima met haar ging.

Mijn hart verkrampst.

Waarom overkomt ons dit?

'Ik weet het. Ik ben ook bang.' Ik heb de woorden nog niet eerder hardop uitgesproken en nu ik ze uit, voelen ze als een bekentenis. 'Maar het komt allemaal goed. Je zult het zien.'

'Hoelang moeten we daar wonen?'

'In elk geval een paar maanden, misschien een jaar. Tot de oorlog voorbij is.' Zal die dag ooit komen? Duitsland en zijn bondgenoten hebben het grootste deel van Europa al veroverd en bezet. Tot ze dit hadden bereikt, hadden we nooit gedacht dat ze in staat waren zulke overwinningen te boeken. Hoe zal iemand hen ooit kunnen verslaan? Die gedachte vervult me met een paniekerige vorm van wanhoop, die ik wegduw voordat ze me nog meer in haar greep krijgt.

'Hoe zal het daar zijn?' Haar adem verwarmt mijn wang. Ze

beeft nog steeds, maar minder dan hiervoor.

‘Waarschijnlijk niet zo fijn als hier. Maar we hebben onze eigen spullen bij ons en we gaan er daar zo veel mogelijk ons thuis van maken. Het maakt niet uit waar we zijn, zolang we maar samen zijn. Dat is altijd het belangrijkste, wat er ook gebeurt. Probeer nu maar wat te slapen.’

Rena’s ogen vallen dicht terwijl haar warme lichaam zich tegen het mijne nestelt. Minuten gaan voorbij waarin haar ademhaling langzamer wordt, ze zich ontspant en in slaap valt, terwijl ik me afvraag hoeveel van wat ik mijn zusje heb verteld ook echt bewaarheid zal worden.

3

Hania

19 maart 1941

Dit huis is getuige geweest van ontelbare hoofdstukken van onze familiegeschiedenis, elke herinnering een pagina. Daar zette ik mijn eerste stapjes, hees ik mezelf op aan de armleuning van de bank en liep ik met wankele pasjes door de kamer in tata's uitgestrekte armen. Dat is tenminste hoe mama het verhaal altijd vertelde. En daar de eetkamer, waar ons gezin van zo veel maaltijden heeft genoten, waar we elke vrijdagavond om de tafel gingen zitten en mama de kaarsen aanstak en de sjabbatszegen uitsprak terwijl de ruimte gloeide van licht. Van leven.

Mijn voetstappen weergalmen door de lege ruimtes. In de deuropening van de keuken sta ik stil. Mama staat bij het fornuis. Ze laat haar hand langs de rand van de oven gaan, waarbij ze hem liefdevol aanraakt alsof het een kind is. Haar rug is naar mij toe gekeerd, haar hoofd gebogen.

'Mama?'

Ze draait zich om, haar ogen glanzen. 'Hania.' Ze veegt met een hand langs haar wang. 'Ik hoorde je niet binnenkomen. Ik liet me gewoon even gaan, denk ik.'

'Tata vroeg me u te vertellen dat alles klaar is,' zeg ik zacht.

Ze raakt het fornuis weer aan, een woordeloos afscheid. Ik wacht zwijgend in de deuropening. De keuken is kil en er hangt een beetje een stoffige geur van het inpakken. Ik haal een keer diep adem en roep de geuren op van *challah* en *cholent* – aardappelpelkugel en gekruide appeltaart. Gerechten die met zorg werden

bereid en met warmte en liefde werden gedeeld, en die zo'n groot deel waren van de eenvoudige cadans van ons leven.

Een gebed om de kracht die ik niet heb, vervult mijn hart. *Adonai Eloheinoe*, de Koning van het Heelal, heeft ons volk al duizenden jaren voortgeleid. Hij zal ook ons leiden, zelfs nu.

Mama draait zich om. 'We moeten hen niet langer laten wachten.' Haar stem klinkt schor, maar krachtig. Met droge ogen en rechte schouders verlaat ze de keuken. Ze kijkt niet meer om.

Ik volg haar het huis door en de deur uit. Die valt met een klik achter ons in het slot. Het definitieve van dit geluid sijpelt mijn hart binnen en maakt het ijzig koud. Er is niemand anders op de trap en daar ben ik dankbaar voor. Ik heb er geen behoefte aan een van onze burens tegen te komen en hun medelijden of de opluchting over ons vertrek te zien. Alleen Zosia heeft de moeite genomen om afscheid te nemen. Ik neem aan dat het voor hen makkelijker is om te doen alsof we nooit naast elkaar hebben gewoond, alsof we überhaupt nooit hebben bestaan.

We stappen de vochtige maartse dag in, terwijl de rest van het gezin voor het gebouw staat te wachten. De gehuurde paardenkar ligt zo hoog opgestapeld met meubels, matrassen en kratten dat ik betwijfel of dit gammele transportmiddel Podgórze ongeschonden zal bereiken. Tata, Szymon en Rena staan rond de kar, gehuld in jassen die bol staan van de vele lagen kleding die ze eronder dragen.

'Het spijt me dat ik jullie heb laten wachten.' Mama draagt haar handtasje, haar haren zijn glad getrokken onder haar hoedje en de armband met de blauwe ster is netjes vastgemaakt over haar met een bontkraag afgezette jas.

Tata bestudeert haar gezicht, als een stilzwijgende vraag of het goed met haar gaat.

Ze schenkt hem een zwakke glimlach, een verzekering dat ze in orde is. 'Heb je de sleutel aan de beheerder gegeven?'

'Ik heb hem eerder vanochtend gesproken.'

'Goed dan.' Ze houdt zichzelf onder controle, mijn moeder. Misschien heeft ze door dat de rest van ons zal instorten als haar eigen fragiele stabiliteit begint te wankelen.

Er zijn vier koffers op het trottoir naast de kar blijven staan. Szymon pakt de grootste vast. Ik ontferm me over een andere en laat de twee kleinste voor mama en Rena over.

Als tata op de kar klimt, kijk ik omhoog naar de rij ramen op de tweede verdieping, naar de tweede van links. Zosia's raam. De gordijnen zijn gesloten en erachter is geen silhouet zichtbaar van een persoon die naar ons staat te kijken. Op de een of andere manier ben ik blij dat ze niet toekijkt terwijl we vertrekken. Het is beter zo. Toen we afscheid van elkaar namen, was ik bang dat ik zou gaan huilen, maar op dat moment wilde ik niet erkennen wat we allebei zo hard probeerden te ontkennen en daarom knipperde ik mijn tranen weg terwijl mijn keel pijn deed.

Tata pakt de teugels beet en de kar rolt naar voren, terwijl de rest van ons ernaast meeloopt.

Slechts één keer werp ik een blik over mijn schouder naar het gebouw met zijn boterkleurige pleisterwerk en zijn sierlijke, ijzeren balkons waar elke lente rode geraniums bloeien – het huis van mijn jeugd.

Mijn ogen prikken, maar dat komt door de wind, alleen door de wind...

De kar ratelt door en de schaduw van onze voormalige woning glijdt weg.

Terwijl we de straat uit lopen, merk ik de blikken op die voorbijgangers ons toewerpen. Sommige staren ons met openlijke minachting aan, andere slaan hun ogen neer en versnellen hun pas.

'Hé, Joden! Waag het niet terug te komen,' schreeuwt een puber met een sjofele pet op zijn hoofd vanaf het trottoir.

Ik kijk hem aan terwijl de wind de haren rond mijn wangen in de war maakt. Hij geeft zijn kameraad een por met zijn elleboog en wijst naar ons terwijl we voorbijlopen. Zijn kameraad zwaait met zijn arm en smijt iets naar ons toe, een steen of misschien een rotte appel. Ik span al mijn spieren maar weiger weg te duiken. Gelukkig kan de jongen niet zo goed richten.

'Opgeruimd staat netjes, Joden!' Hun gejoel jaagt ons de straat door.

De meedogenloze kilte sijpelt door mijn kleding en tegelijk verzamelt het zweet zich door de vele lagen kleding die ik draag ook al snel onder mijn oksels. Bij elke stap bonkt de koffer tegen mijn schenen. Rena loopt naast me; haar haar hangt in twee vlechten over de voorkant van haar wollen jas, haar armband zakt af en haar ogen staren recht voor zich uit. De twee magere paarden ploegen voort en hun hoeven klepperen op het trottoir.

Hoe dichter we bij de Silezische Opstand-brug komen, hoe meer de Alte Weichselstrasse verstopt raakt. Al snel zijn we opgeslokt in een grote massa mensen die zich, net als wij, een weg banen over de modderige hoofdweg en dezelfde reis maken als wij. Gezinnen die handkarren, kruiwagens of kindervagens voor zich uit duwen, die koffers dragen, die naast elkaar gepakt op karren zitten die volgeladen zijn met meubels en allerlei andere spullen, of die er net als wij achteraan lopen. Vrouwen in een elegante bontmantel, hun echtgenoten in een dikke overjas. Mannen met een baard in een zwarte kaftan en met een hoed met een vilten rand. Gezinnen met opgelapte en versleten kleren.

Karrenwielen kraken. Hoeven klepperen. Stemmen mompelen. Ergens in de menigte huilt een baby. We steken de brug over de Wisła over; sierlijke ijzeren spitsen steken donker af tegen de vuile lucht. Het kabbelen van de rivier vloeit samen met het gestage gestamp van voetstappen. Mijn schouders doen pijn van het gewicht van de koffer. Een ijzige wind stijgt op van de rivier, schuurt langs mijn wangen en verkleumt me tot op het bot.

Onze reis naar het getto voltrekt zich in een oogwenk en duurt tegelijkertijd ook een mensenleven. Op de een of andere manier zijn beide waar. En ook weer geen van beide.

Een deel van mij is er klaar voor om daar aan te komen, om onder ogen te zien wat ons te wachten staat. Het andere deel zou willen dat we kunnen blijven lopen tot we op een plaats aankomen waar geen bezetting en verordeningen bestaan en waar de wereld ons niet binnen muren wil opsluiten. Als een dergelijke plaats al bestaat. Als we een manier zouden vinden om die te bereiken.

Maar we zitten gevangen in de menigte en het is te laat om weg te vluchten.

We sjokken verder, in een gestaag tempo, gebukt onder de last van onze bezittingen.

Uiteindelijk doemt de poort voor ons op. Mannen met de pet op van de *Jüdischer Ordnungsdienst* – de Joodse politiemacht die op aanwijzing van de bezetter is opgericht – handhaven samen met een paar geüniformeerde Duitsers de orde. Een rij mensen en karren die staan te wachten om het getto binnen te gaan, kronkelt door de straat. Bij de poort controleert een Duitse politieagent ieders papieren.

Tata trekt de teugels aan en wij wachten naast de kar. In het Duits en het Pools geblafte bevelen doorsnijden de lucht, scherp als de wind. Mijn vingers doen pijn van het vasthouden van het handvat van de koffer. De rij sleept zich voort. Ik kijk naar de half afgebouwde muur die aan weerszijden van de ingang oprijst. Hoe hoog zal die zijn als hij klaar is?

We bereiken de voorkant van de rij. Twee Duitse politieagenten, met een holster aan de gordel die om hun middel over de overjas van hun uniform is bevestigd, lopen naar onze kar toe.

‘Kennkarten.’ Een van hen steekt zijn gehandschoende hand uit voor onze identiteitsbewijzen terwijl de ander met zijn handen op zijn rug om onze kar heen loopt en die inspecteert.

De agent controleert tata en mama’s papieren en vervolgens die van Szymon. Zijn blik glijdt over mij heen terwijl ik hem de mijne overhandig. Ik geef het niet graag toe, maar het feit dat ik nu zo dicht bij een Duitser in een uniform ben, zorgt ervoor dat ik vanbinnen huiver. Ik weet te goed waartoe ze in staat zijn om niet bang te zijn.

Nadat hij hem vluchtig heeft bekeken, geeft hij mijn Kennkarte terug en gebaart dat we door mogen lopen. De kar hobbelt verder. Moeten we het jammer vinden dat ons de toegang is verleend of moeten we daar juist blij om zijn?

Terwijl we door de poort lopen, heb ik plotseling moeite met ademen, alsof er een strakke band om mijn borst is getrokken.

Ik zuig lucht naar binnen, de kou voelt scherp in mijn longen. Rena loopt naast me, met grote ogen neemt ze het Zgodyplein op, de met kasseien ingelegde uitgestrektheid die wordt omzoomd door gebouwen en waar het wemelt van de met bagage beladen mannen, vrouwen en kinderen. De bewakers bij de poort, de panische mensen die alle kanten op rennen, de collectieve spanning die de atmosfeer zwaarder maakt... Dit alles geeft me een gedesoriënteerd, stuurlaas gevoel. Nu al verlang ik naar het comfort van een vertrouwd omgeving.

Ik werp een blik op mama. De wind trekt plukken haar los uit haar wrong, haar wangen zijn rood van de kou, haar lippen bleek. Ze speurt het plein af. Met één hand houdt ze haar reiskoffer stevig vast en ze ziet er al net zo verloren uit als ik me vanbinnen voel.

Mijn ouders hebben het nodig dat ik sterk blijf. Rena en Szymon zullen mij als een voorbeeld zien. Ik verstevig mijn grip op het handvat van mijn koffer en slik mijn zorgen weg.

We zijn immers slechts aan de andere kant van de rivier.

Nadat we in de rij hebben gestaan om een woning toebedeeld te krijgen en door het getto hebben gedwaald terwijl we wildvreemden naar de juiste richting hebben gevraagd, komen we uiteindelijk aan in de Czarniekiegostraat. Ergens in deze straat staat het gebouw waarin wij onze intrek moeten nemen. De kar ratelt over de ongelijke kasseien. De wielen klotsen door de plassen en bespatten ons met modder terwijl we langs de groezelige, dicht op elkaar staande gebouwen lopen. De gepleisterde voorgevels bladderen af en zien er verweerd uit. De gebouwen, de kasseien, de kale takken aan de bomen die op gelijke afstand van elkaar langs het trottoir zijn geplant... alles is bruin en grijs. Zelfs de lucht heeft een verschoten tint grijs.

Tata haalt de teugels aan voor een vier verdiepingen tellende huurkazerne.

Ik slik. Binnen zal het beter zijn. Vast en zeker.

Tata klimt van de kar en haalt het bewijs dat we in dit complex

moeten wonen uit zijn overjas. Hij strijkt het papier met zijn hand glad en tuurt een beetje terwijl hij het adres controleert.

‘Is dit niet het juiste gebouw?’ vraagt mama, haar stem klinkt op een deerniswekkende manier hoopvol en tegelijk ook een beetje wanhopig als ze omhoogkijkt en het vervallen exterieur van het gebouw opneemt. Het afbladderende pleisterwerk legt de bakstenen eronder bloot.

‘Het komt overeen met het adres op de toewijzingsbrief,’ is alles wat tata zegt, waarna hij mama’s koffer van haar overneemt. Hij richt zich tot Szymon. ‘Blijf bij de kar. Wij gaan uitzoeken waar we moeten zijn en daarna zullen we alles naar binnen brengen.’

Szymon springt op de kar en houdt met zijn pet ver over zijn ogen gezakt de teugels vast, terwijl hij met een grimmige uitdrukking op zijn gezicht de gebouwen opneemt.

Met z’n vieren lopen we naar de ingang. De deur kraakt als tata hem openduwet en we volgen hem naar binnen.

Het duurt even totdat mijn ogen zich hebben aangepast aan het schemerige licht. We doorkruisen een kleine hal met een gebarsten tegelvloer. Met de koffer in mijn ene hand geklemd en de andere op de afbladderende leuning loop ik achter mijn ouders aan de trap op, met Rena aan mijn zij.

Eén trap. Twee.

Drie.

Met elke stap bonkt de koffer tegen mijn benen.

Vier.

‘Welk appartement zeiden ze dat het was?’ vraagt mama buiten adem.

‘Dit, geloof ik.’ Tata rommelt in zijn zak, op zoek naar de sleutel die de man van het huisvestingskantoor hem heeft gegeven. Hij zet mama’s koffer neer en probeert de sleutel.

De deur zwaait open en we stappen naar binnen.

Maar in de deuropening staan we alweer stil.

Vier mensen – drie mannen en een oude vrouw – zitten rond een tafel. Een vrouw van middelbare leeftijd, met een gekreukte schort om haar brede middel geknoopt, staat bij het fornuis en

roert in de pruttelende inhoud van een pan. Een opklapbed staat rechtop tegen de muur van de krappe keuken en een waslijn hangt doorgezakt over de lengte van het vertrek, waarbij de overhemden en het ondergoed de hoofden van de mensen aan de tafel bijna raken. De geur van gekookte kool hangt in de lucht.

Iedereen staart naar ons. Rena schuift dichterbij mij toe.

‘Goedendag, allemaal,’ zegt tata op de hoffelijke toon die hij altijd gebruikt om zijn patiënten te begroeten. ‘Ik ben dokter Adam Silberman. Dit zijn mijn vrouw, Faiga, en onze dochters, Hania en Rena. Wij hebben huisvesting in dit appartement toegewezen gekregen.’

Stoelpoten schrapen over de vloer als een van de mannen opstaat. ‘Mietek Birnbaum.’ Hij is ongeveer van tata’s leeftijd, lang en breedgeschouderd, het haar aan zijn slapen begint al grijs te kleuren.

‘Ik denk dat jullie bij de verkeerde woning zijn. Dit appartement is al vol. Laat me uw toewijzingsbrief eens zien.’ Hij steekt zijn hand uit om het papier in ontvangst te nemen. Tata geeft het aan hem en pan Birnbaum leest de verkreukelde brief nauwgezet door, terwijl hij met zijn hand over zijn nek wrijft.

‘Mijn excuses als we u onnodig hebben gestoord.’

‘Nee, nee.’ Pan Birnbaum kijkt op, een frons tussen zijn wenkbrauwen. ‘Dit is het appartement dat op de toewijzingsbrief staat aangegeven.’

‘Maar als er geen ruimte voor ons is, kan ik wel bij het huisvestingsbureau gaan vragen of ze ons een andere plek kunnen toewijzen.’

Ja. Ik neem de keuken met het vuile raam en de afbladderende verf in me op, het wasgoed aan de lijn, de onbekende mensen rond de tafel die naar ons kijken alsof wij de laatsten zijn die zij hier willen zien. *Laten we ergens anders naartoe gaan.*

‘Dat zal niet helpen.’ Pan Birnbaum zucht en geeft het papier terug. Langzaam en pijnlijk vervliegt mijn hoop. ‘De hele wijk is vol, elk gebouw in elke straat. U kunt maar beter met me meekomen. Ik zal u uw kamer laten zien.’

‘Waar ben je van plan hen onder te brengen?’ De vrouw bij het fornuis houdt op met roeren en haar stem klinkt scherp.

‘Volgens de huidige regelgeving is er per raam in een ruimte plek voor minimaal drie personen. Bij twee ramen gaat het dus om minimaal zes mensen. Er zitten twee ramen in uw kamer, en u verblijft er tot nu toe maar met drie personen. Het kan veel erger, pani Hirschfeld. Met de familie Silberman erbij, zullen jullie daar dus slechts met z’n zevenen moeten leven.’

‘Maar het is er nu al zo vol.’ De stem van pani Hirschfeld krijgt een schrille toon. ‘Wat maakt de hoeveelheid ramen uit? Er kan toch niet van zeven mensen worden verwacht dat ze samen in één klein kamertje wonen?’

‘Eerlijk gezegd,’ tata’s stem klinkt kalm, verontschuldigend, ‘zijn wij met z’n vijven. Mijn zoon wacht buiten bij onze kar.’

‘Dat is geen probleem, pan *doktor*,’ zegt pan Birnbaum.

‘Acht mensen,’ fluistert pani Hirschfeld.

‘U hebt gehoord wat Birnbaum heeft gezegd.’ Een van de mannen kijkt op van het stompje van een sigaret terwijl de rook tussen zijn dikke vingers omhoogkrult. ‘Dit zijn de regels. En als u het er niet mee eens bent, meld het dan maar bij de Judenrat. Of bij de Duitsers, als u dat liever doet.’

Pani Hirschfelds mond gaat open. Maar dan klemt ze haar kaken op elkaar en draait zich weer naar het fornuis.

Pan Birnbaum gebaart ons dat we hem moeten volgen. ‘Deze kant op, alstublieft.’

Achter elkaar lopen we langs de mensen aan de tafel en pani Hirschfeld, die nog steeds achter het fornuis staat. Als we haar passeren, roert ze krachtig in de pan, met haar lippen strak op elkaar geperst.

Ik wil haar vertellen dat het niet onze schuld is. We willen hier net zomin zijn als zij. Ze zou de Duitsers hiervoor verantwoordelijk moeten houden, niet ons.

Pan Birnbaum leidt ons door een nauwe gang naar een overvolle kamer. Er staat een bed met daartegenover een bank, in de hoek bevindt zich een grote kledingkast en er liggen twee

matrassen op de vloer. Er is nauwelijks genoeg ruimte om hier achter elkaar doorheen te lopen. ‘Mijn gezin en ik wonen hier,’ zegt hij als we ons een weg door deze ruimte banen. ‘Mijn oudste zoon en zijn vrouw slapen in de keuken.’

Hij duwt een deur open die zich achter in de kamer bevindt en stapt opzij om ons voorbij te laten gaan.

De kamer die we nu betreden heeft de afmeting van de slaapkamer die tata en mama thuis hadden – misschien is hij zelfs iets kleiner. Tegen de verste muur staat een bed met een stalen frame. Dicht bij een van de ramen staat nog een bed. Koffers en kratten staan schots en scheef op elkaar en kleding puilt uit een openstaande koffer.

‘Ze zullen een deel van hun spullen moeten verplaatsen om plaats te maken voor die van u, maar dat zal geen probleem zijn.’

Misschien niet voor hem, maar hoe zit het met pani Hirschfeld?

‘De, eh, voorzieningen bevinden zich op de binnenplaats. Ook de waterkraan is buiten, vrees ik. We moeten ons water dus steeds naar boven sjouwen. Het fornuis lijkt naar behoren te werken. Mijn vrouw is momenteel weg, maar als ze terugkomt, kunt u met haar spreken over de keukenregelingen, pani Silberman.’

‘Dank u.’ Mama schenkt pan Birnbaum een beleefde glimlach.

‘De familie Hirschfeld is gisteren aangekomen en wij zijn hier zelf ook nog maar een week. Wij zijn dus eveneens nog bezig om ons hier te installeren. Als ik u ergens mee kan helpen, aarzel dan niet het me te vragen.’

‘Dank u, pan Birnbaum. Dat wordt zeer gewaardeerd.’ Wat klinkt tata kalm.

‘Noem me alstublieft Mietek.’ Er verschijnt even een glimlach op zijn gezicht. ‘Dan laat ik jullie nu maar jullie spullen uitpakken.’ Pan Birnbaum sluit de deur.

Ik zet mijn koffer op de grond en neem het verschoten gele behang op dat op een aantal plaatsen is gescheurd en op andere plaatsen verkleurd, evenals de vochtvlekken op het plafond, de twee vuile ramen, de kleine zwarte beestjes die als gemorst zand over de vloerplanken krioelen.

Acht mensen. In deze kamer.

Mijn keel knijpt samen alsof ik word gewurgd.

Tata zet zijn koffer ook neer. Mama staart alleen maar ongelovig voor zich uit, haar gezicht is krijtwit.

Rena's ogen zoeken de mijne, verlangend naar antwoorden die ik niet heb. Vanochtend werd ik nog wakker in de kamer die ik al sinds mijn kinderjaren de mijne noem, met zijn roze behang en glanzende vloerplanken. In mijn hart noem ik dat nog steeds mijn thuis. Maar die woning is niet langer van ons.

Hoe moeten we onszelf schoonhouden op een plek als deze? Hoe moeten we hier überhaupt leven?

'Ik zal alvast beginnen onze spullen naar binnen te brengen.' Op de een of andere manier had ik verwacht dat tata iets zou zeggen als 'we zullen ervoor zorgen dat het beter wordt' of 'het is zo slecht nog niet', maar hij zegt geen van die dingen. Misschien omdat hij weet dat het geen zin heeft, of misschien omdat deze realiteit hem net zo'n hulpeloos gevoel geeft als ons allemaal.

Mama knikt, alsof ze ontwaakt uit een roes. 'De kar moet om vijf uur zijn teruggebracht. We kunnen maar beter beginnen.'

'De kinderen en ik redden ons wel. Ik wil niet dat jij jezelf vermoeit door steeds al die trappen op en af te lopen.'

'Adam, het gaat prima met me.'

'Er is hier genoeg te doen voor jou met alles wat uitgepakt moet worden.' Tata raakt haar arm aan. 'Laat het maar aan ons over, lieveling.'

'Het zal zeker niet al te lang duren.' Ik loop richting de deur, ernaar verlangend om frisse lucht in te ademen in plaats van de dompige en verschaalde lucht in het appartement. Of misschien verlang ik gewoon naar een paar momenten om aan de realiteit te ontsnappen.

'We zullen alles meteen een goede poetsbeurt geven.' Mama richt zich tot Rena en mij en doet een poging een glimlach op haar gezicht te toveren. 'Hoe vaak heb ik jullie niet gezegd dat een beetje water en zeep wonderen kan doen, meiden?' Ondanks haar dappere woorden kijkt ze ons nieuwe onderkomen rond

alsof ze zichzelf afvraagt hoe dit in vredesnaam haar nieuwe realiteit kan zijn.

Dat zij nu gereduceerd is tot dit, mijn moeder die altijd met zo veel zorg het huishouden deed, die altijd met zo veel trots een aangename en knusse plek van onze woning maakte...

‘Aan één stuk door. Toch, Rena?’ Ik dwing mezelf opgewekt te klinken. Dat is beter dan toe te geven aan de tranen, al weet ik niet of ik vanavond, in het donker, nog in staat zal zijn die tegen te houden. Later, als niemand het kan horen, zal ik huilen.

Als ik de anderen naar buiten volg, kijk ik over mijn schouder. Mama staat in het midden van de troosteloze kamer, gehuld in haar jas met bontkraag en met onze koffers aan haar voeten.

Als dit het ergste is wat we moeten doorstaan...

★★★

29 april 1941

We worden omringd door muren.

De pasgebouwde muur, die drie meter hoog is, vormt een ondoordringbare hindernis die de mensen in het getto afsluit van de buitenwereld. Maar het is de lijst van halve cirkels die de muur bekroont die ervoor zorgt dat mijn maag zich omdraait met een inmiddels bekend gevoel van angst.

De bovenkant van de muur heeft de vorm van een rij grafstenen.

Het is alsof ze ons hebben opgesloten in onze privébegraafplaats. Misschien is dat ook wel het uiteindelijke plan van de Duitsers met deze plek.

Op de plaatsen waar geen muur is gebouwd, staan hekken van prikkeldraad. Zelfs de ramen en de deuren van de gebouwen die grenzen aan de Arische kant zijn dichtgemetseld of met tralies afgesloten. Het getto is nog maar een maand oud en de demarcatielijnen liggen al vast op hun plek. Ik heb horen zeggen dat hier meer dan twaalfduizend mensen leven in een gebied waar

vroeger ongeveer drieduizend mensen woonden.

Sommige geruchten lijken ver bezijden de waarheid, maar dit verhaal kan ik goed geloven.

Als een eenling in een groezelige menigte haast ik me naar huis. De schemering beschildert de lucht met rokerige slierten, een signaal dat er weer een dag in het getto ten einde loopt. Elke ochtend loopt een groot deel van de bevolking van de wijk door een van de vier bewaakte poorten naar buiten om te werken in een van de fabrieken of ander werk voor de Duitsers te verrichten, waarna ze aan het eind van de dag weer terugkeren. 's Avonds, als het getto de schijn van het normale stadsleven aanneemt, borrelt de overvolle ketel van de mensheid hier over. Mensen verdringen zich in de straten en haasten zich om boodschappen te doen voordat de naderende avondklok hen dwingt binnen te blijven.

In de afgelopen maand hebben zich hier een handjevol winkels gevestigd en zelfs een paar restaurants en cafés, die worden bezocht door degenen die de zloty's voor een kop surrogaatkoffie of een maaltijd kunnen missen. Tata heeft al zijn connecties aangeboord om een baan voor mama te regelen in een van dergelijke restaurants aan de Limanowskiegostraat.

Anderen verzamelen zich in groepjes op de stoep of op straat-hoeken voor een beetje conversatie, om de laatste geruchten te horen en te delen en nieuwtjes uit te wisselen. De flats zitten zo vol dat samenscholingen op straat, zelfs bij slecht weer, de voorkeur hebben boven binnenblijven. Buiten kun je tenminste nog een beetje lucht inademen die niet bezoedeld is door de smeltkroes van geuren die zich stevast verzamelen als er te veel lichamen in een te kleine ruimte worden gepropt.

Natuurlijk loop je buiten het risico verveelde SS'ers tegen te komen die door het getto lopen en besluiten zich te amuseren door een voorbijganger om een niet-bestaande overtreding een klap te verkopen of de haren van de baard of zijlokken van de orthodoxe mannen af te scheren of uit te trekken, en die mannen te beschimpen terwijl ze moeten blijven staan en er bloed

wegsjipelt op de plaats waar de SS'ers met de schaar in hun huid hebben geknipt.

Drie jongens trappen een oude bal door de straat en hun hoge kreten zweven mee op de vochtige lucht, alsof ze heel even hun opsluiting zijn vergeten en ze gewoon kinderen zijn die genieten van hun spel.

Ik versnel mijn pas. Ze hebben ons vandaag langer dan normaal aan het werk gehouden en mama maakt zich nu vast zorgen. Zes dagen per week meld ik me bij het *Arbeitsamt*, het arbeidskantoor in het getto, waar vrachtwagens staan te wachten om een groep van ons naar een militaire kazerne buiten het getto te brengen om daar de barakken schoon te maken of, op andere dagen, naar pakhuizen om daar zware kratten met voedsel op vrachtwagens te laden. Aan het eind van de eerste dag moesten we onze Kennkarten tonen zodat ze onze namen op een lijst konden zetten. De Duitse politieman zei dat iedereen die zich de volgende dag niet zou melden, zwaar zou worden gestraft.

Toen ik thuiskwam en bijna flauwviel van vermoeidheid, wilde tata meteen proberen een betere baan voor me te regelen en toonde hij zich bereid zijn invloed uit te oefenen bij iemand in het *Arbeitsamt*. Maar na de toespraak van de Duitse politieman durfde ik mijn tata dat risico niet te laten nemen. Ik doe mijn best om mijn vermoeidheid te verbergen, om onze weinige uren samen niet te bederven door te vrezen voor wat de volgende dag zal brengen.

Ik bereik ons gebouw en laat mezelf binnen. Onderaan de trap sta ik even stil. Vermoeid kijk ik omhoog, waarna ik de vier trappen naar boven sjok, zonder op de tussenliggende verdiepingen stil te houden om uit te rusten. Dan stap ik ons appartement binnen.

Pani Hirschfeld staat bij het fornuis. Ze steekt een houten lepel in de lucht en haar andere hand heeft ze op haar brede heup geplant.

‘Dus je gaat me nu negeren, is dat het?’ Met een zwiep ramt ze de lepel in de pan, waardoor de inhoud over de rand klotst.

‘Hou alsjeblieft je mond,’ mompelt pan Hirschfeld, die

onderuitgezakt aan de tafel zit, met een half opgerookte sigaret tussen zijn knobbelige vingers. ‘Je werkt me op mijn zenuwen.’

‘*Jouw* zenuwen? Wat denk je dan van mijn zenuwen? Ach, waarom zou je ook eens aan mij denken? Waarom zou je überhaupt rekening houden met je vrouw?’

In een hoek zit pani Hirschfelds moeder voorovergebogen een sok te stoppen, turend naar de steken en schijnbaar doof voor het kabaal in de keuken.

Ik loop met een wijde boog om pani Hirschfeld heen naar de andere kant van het vertrek. Tijdens hun laatste ruzie hoorden we een afschuwelijke klap uit de keuken komen. Ik ben er nooit achter gekomen wie er toen wat naar wie gooide.

De deur van de familie Birnbaum staat op een kier en daarom klop ik niet voordat ik binnenstap. Pani Birnbaum zit op de bank en maakt met een borstel een schoen schoon. Pan Birnbaum heeft zijn gezicht op het loszittende behang gericht en staart ernaar alsof het een raam is. Hun kamer is leger dan gewoonlijk. Pan en pani Birnbaums twee zonen en hun dochter en schoondochter zijn waarschijnlijk nog niet thuis.

‘Hallo, Hania.’ Pan Birnbaum draait zich om en schenkt me een vermoeide glimlach.

‘Goedenavond, pan Birnbaum.’ Ik baan me een weg tussen de meubels en bedden door naar de deur van onze kamer.

‘Hania, wat ben je laat,’ zegt mama als ik de rechterhelft van de kamer binnenstap.

Een oud laken dat over een waslijn is gespannen, deelt de ruimte in tweeën, in een poging een beetje privacy te bieden, hoewel we nog steeds elk geluid horen dat aan de andere kant van deze geïmproviseerde muur wordt gemaakt.

‘Ze hebben ons vastgehouden tot het werk klaar was.’ Ik laat mijn jas van mijn schouders glijden en hang die aan een spijker.

‘Waar moest je vandaag zijn?’ Mama vouwt een handdoek op, ze is bezig onze helft van de kamer op te ruimen.

‘De kazerne bij de Montelupich-Gevangenis.’ Ik ga zitten op het bed dat Rena en ik delen en kneed de pijnlijke spieren

in mijn schouder. Hoewel we 's middags een kop soep krijgen – alsof één kop soep een eerlijke ruil is voor een hele dag hard werken – verlangt mijn lege maag hevig naar voedsel, en mijn lichaam naar rust.

‘Waarom sturen ze je daarnaartoe? Je zou toch denken dat ze genoeg gevangenen hebben om dat werk te doen.’

Een paar mensen in mijn werkgroep hebben die vraag ook onder woorden gebracht toen we op de terugweg naar het getto in de vrachtwagen zaten. Een van de mannen, die zijn gewonde arm vasthield, suggereerde toen bitter dat het is omdat de bewakers de aanblik van ons vermakelijk vinden. Hoewel de vrouwen in onze groep nog niet zijn geslagen, zijn de mannen vaak het slachtoffer van geschop en harde klappen. Deze vernederingen beginnen telkens weer opnieuw na een wisseling van de wacht. En die wisselingen komen vaak voor, het is alsof iedereen een aandeel wil hebben in het plezier.

Tegen mama zeg ik echter alleen maar: ‘Misschien vinden ze dat wij op een prettige manier werken.’

Het geschreeuw van pani Hirschfeld en de norske reacties van haar man galmen door de dunne muren als de ruzie in de keuken een crescendo bereikt.

Rena pakt een boek en houdt het voor haar gezicht.

Mama zucht en kijkt naar het plafond. ‘Werkelijk, dat mensen zich zo kunnen gedragen...’

Voetstappen stampen de kamer binnen, gevolgd door een hevig gekraak van de bedveren aan de andere kant van het gordijn. Pan Hirschfeld mompelt iets binnensmonds.

‘Waar zijn Szymon en tata?’

‘Szymon is nog niet terug...’ Mama’s stem sterft weg. Ik kijk naar haar omhoog terwijl ze een hand tegen haar borst drukt, haar gezicht krijtwit.

Ik haast me naar haar toe. ‘Mama, bent u in orde?’

Ze knikt, haar ogen gesloten.

Ik richt me tot Rena. ‘Haal mama’s medicijnen. En wat water.’

Na een bezorgde blik op mama rent Rena de kamer uit.

‘Ga maar even liggen.’ Met mijn arm om haar schouders geslagen, begeleid ik haar naar het bed.

Rena stormt weer binnen met een glas, vult dat met water uit de kan en gaat dan in de la van het nachtkastje op zoek naar mama’s medicijnen. Ze vindt het pakje, meet een deel van het poeder af en voegt dat toe aan het water.

Ik ondersteun mama’s schouders terwijl ze drinkt, waarna ik haar weer rustig tegen het kussen laat liggen. ‘Wilt u dat ik op zoek ga naar tata?’

Ze schudt haar hoofd. ‘Hij komt vast snel thuis. Ik ben in orde.’ Het afnemende licht valt door het raam op haar nog altijd bleke gezicht. ‘De pijn wordt al minder.’

Ik ga naast haar zitten, op de rand van het bed, terwijl Rena dicht bij ons in de buurt blijft dralen.

Uiteindelijk keert er een spoor van kleur terug op mama’s wangen.

‘Voelt u zich alweer iets beter?’ Ik knijp in haar klamme hand.

‘Het gaat nu goed met me. Als ik jullie bang heb gemaakt, spijt me dat heel erg. Mag ik nog een slokje water, Rena?’

Ik kom overeind. ‘Ik ga het avondeten klaarmaken. Blijf jij maar bij haar, Rena. En kom me halen als de pijn erger wordt.’

In de keuken zit pani Hirschfeld aan de tafel een kom soep te eten. Ze negeert me als ik de hoeveelheid kolen in het fornuis controleer. De sintels slinken en daarom schep ik nog een paar kolen uit de bak in de lade.

Terwijl ik de aardappels versnipper en de kleine stukjes in een kom doe, gaat de deur open en komt Szymon de keuken binnen. Hij werpt één blik op de mukkende pani Hirschfeld en haalt zijn schouders op. ‘Ik zie dat jullie weer een avond vol huiselijke gelukzaligheid hebben beleefd.’ Een van zijn mondhoeken krult omhoog in een grijns.

Hoewel ik uitgeput ben en me zorgen maak om mama, moet ik toch mijn best doen een lach te onderdrukken.

‘Ik ben blij dat ik hier niet was om getuige te zijn van het aandoenlijke tafereel. Waar is mama?’

‘Die voelt zich niet zo lekker en ligt nu te rusten.’

Er verschijnt een frons op zijn voorhoofd. ‘Weer pijn op de borst?’

Ik knik en voeg een klein beetje bloem toe aan de aardappelsnippers, waarna ik alles door elkaar roer om er een soort deeg van te maken. ‘Lange dag gehad?’

‘Ze hebben er bij de poort extra veel tijd voor uitgetrokken om ons te tellen.’ Van zijn vuile handen komt de metaalachtige geur van de spijkers die hij de hele dag heeft gesorteerd.

Ik vorm kleine pannenkoekjes van het mengsel en leg die in de koekenpan. Tata komt de deur door, zijn dienst in het getozielenhuis zit er weer op, en als ik hem heb verteld dat het niet zo goed gaat met mama, gaat hij meteen naar haar toe. De aardappelpannenkoekjes sissen in de pan.

Het leven, hoe vermoeiend ook, gaat op de een of andere manier toch gewoon door.

‘Indringend, meeslepend en ontroerend.’

Nederlands Dagblad over De Witte Roos

Krakau, 1940. Enkele weken na de Duitse inval in Polen verliest Zosia de man van wie ze houdt. Maar ze trekt zich niet terug in haar verdriet. Terwijl in de stad de gettomuren oprijzen, sluit Zosia zich aan bij een apotheker die zijn leven riskeert om Joodse families te redden.

De zorgeloze jeugd van haar buurmeisje Hania wordt aan diggelen geslagen als haar familie het getto wordt ingedreven. Van de een op andere dag moet ze zien te overleven in een ommuurde wereld van wanhoop waar de bevolking wordt uitgedund door deportatie.

Dan komt Hania Zosia tegen in de apotheek. Hun levens raken met elkaar verweven door het verdriet en de angst die hen door de oorlog worden aangedaan. Op een dag worden ze gedwongen een wanhopige keuze te maken, een keuze die hen onverbiddelijk met elkaar zal verbinden, zelfs als ze uit elkaar worden gerukt...

Amanda Barratt schrijft meeslepende historische romans die zijn gebaseerd op gedegen research. In haar vrije tijd brengt ze graag een bezoekje aan musea, waar zich helemaal kan onderdompelen in de geschiedenis. Eerder schreef ze *De witte roos* en *Dietrich, mijn liefste*.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

NUR 302

WWW.KOKBOEKENCENTRUM.NL